
A DOKTORI ISKOLÁKBAN MEGVÉDETT NÉVTANI TÉMÁJÚ DISSZERTÁCIÓK 2008-BAN

TÖRÖK TAMÁS: IPOLY MENTE HELYNEVEI
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvudomány
Budapest, 2006. 300 lap (162 lap adattár)

Témavezető: Hajdú Mihály
Opponensek: Vörös Ottó, Vörös Ferenc
Védés: 2007. szeptember 11.

Doktori munkámban Ipoly mente 13 települése mai és történeti névanyagának funkcionális szempontú nyelvi elemzésével foglalkoztam. Összesen 481 történeti és 435 élő földrajzi nevet vizsgáltam, ami 754, illetve 692 névrészt jelent. Témaválasztásomat személyes okok is vezérelték: szüleim az Ipoly mentéről (Ipolybél és Lontó) származnak, jómagam is Ipolyságon születtem, s feledhetetlen éveket töltöttem nagyszüleimnél. Nekik köszönhetően szerettem meg a vidéket, ismerkedtem meg a népi gazdálkodással, kultúrával. Dolgozatomban a helynevek nyelvudományi vizsgálata mellett megpróbáltam átfogó képet adni a felvidéki magyarság történetéről, az impériumváltást követő – nyelv- és névhasználatot érintő – jogi szabályozásról, a vizsgált terület történetéről, néprajzáról, s röviden bemutattam a helyi nyelvjárást.

A funkcionális-szemantikai elemzéskor azonosítottam azokat a névadási motívumokat, amelyek a név keletkezésekor szerepet játszottak. A névrészeket jelentésük, illetve funkciójuk alapján kategorizáltam.

Ipoly menti névanyagom kizárólag egy- és kétrészes nevekből áll. Összesen 754 történeti és 692 élő földrajzi névvel foglalkoztam. Ezek rendszerezésekor jöttem rá, hogy HOFFMANN ISTVÁN megállapítása, miszerint „az egyrészes nevek elemzése jóval több nehézséget okoz, mint a kétrészeseké” (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993: 54), mennyire igaz. A kezdeti nehézségek után úgy döntöttem, hogy külön végzem el az egy- és a kétrészes nevek funkcionális-szemantikai elemzését. Ebben eltértem a kiindulásul szolgáló modelltől, de reményeim szerint így is átlátható, követhető a rendszerezésem.

Az egyrészes nevek elsődleges funkciója a megnevezés. Ez azokra az egyrészes nevekre is érvényes, amelyek keletkezéstörténeti szempontból kétrészes nevekből jöttek létre. A 208 történeti és a 178 élő egyrészes név funkcionális-szemantikai jellemzői alapján megállapíthatjuk, hogy a pusztán megnevező funkciójú (52/45) és a többféle-képpen elemezhető nevek (8/6) mindkét korpuszban közel azonos arányban vannak képviselve. Számottevő eltérés a fajtajelölő (17/34) és a sajátosságot megnevező helynevek (131/93) csoportjában van. A történetihez képest (17) az élő névanyagban (34) több a helyfajtáját megnevező egyrészes név, míg a sajátosságot kifejezőknél fordított a helyzet (131/93).

A különbség okait keletkezéstörténeti mozzanatok magyarázhatják. Elképzelhetőnek tartom, hogy a fajtajelölő nevek kategóriájának növekedése a történeti nevek kiegészülése útján, míg a sajátosságot kifejező nevek csökkenése ellipszis következtében ment végbe. Ezekkel a folyamatokkal természetesen csak az esetek egy része magyarázható, mindenképp számításba kell venni a nevek kihalását és új nevek keletkezését is. Okfejtésem csak elméleti síkon magyarázza a változások lehetséges okait. Részletes keletkezéstörténeti vizsgálat szükséges a valódi okok feltárásához, amely minden egyes névnél külön-külön nyomon követi a változásokat.

A történeti és az élő kétrészes nevek sajátosságot kifejező funkciójú névrészeinek összevetésekor arra a megállapításra jutottam, hogy a hasonló funkciójú egyrészes neveknél megfigyelhető csekély különbségek itt még elhanyagolhatóbbak.

A terület külső dologhoz való viszonyát kifejező névrészeknél elsősorban a növényzetre (24/17) utalók száma csökkent az élő korpuszban. Azt hiszem, ez nem meglepő, mivel a táj egyik leggyorsabban változó része a növénytakaró, főleg az intenzív gazdálkodást folytató területeken.

Helyneveim lexikális-morfológiai vizsgálatában a funkcionális-szemantikai hátteret vettem figyelembe. Ipoly menti kutatásom is alátámasztja HOFFMANN ISTVÁN azon véleményét, hogy a funkció (a kifejezendő tartalom) teremti meg a kifejezés alaki eszközeit (HOFFMANN 1993: 62). Elemzésemben nagy hangsúlyt fektettem a következetesség betartására, vagyis bizonyos lexikális-morfológiai kategóriáknak tartalmilag (a besorolt helyneveket illetően) egyezniük kellett néhány funkcionális-szemantikai kategóriával. Például egy megnevező funkciójú névrész, mivel „megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll” (HOFFMANN 1993: 47), csak a helynevek, illetve a helynévi származékok lexikális-morfológiai kategóriájába kerülhet (pl. *Mank/hegy*, *Hosszú/Homok*). A hely viszonya más helyhez funkció esetén is csak a viszonyított helyzetet kifejező névrészeknél (pl. *Alsó/dülők*, *Belső/félhold*) jöhet számításba más lexikális kategória, mint a helynévi származékoké.

Látszólag ellentmondásba kerülök a kiindulásul szolgáló HOFFMANN-féle rendszerezéssel. HOFFMANN ISTVÁN szójelentéstani szempontok alapján és a közszoói jelentésből kiindulva azon lexikális elemeket veszi számba, amelyek szerepet játszanak a helynevek és a funkcionális névrészek felépítésében (HOFFMANN 1993: 57). A fenti szempontok alkalmazása mellett elemzésem annyiban más, hogy az egyrészes helynevek, illetve a megnevező funkcióban álló névrészek (l. a fenti példákat) esetében nem a közszoói jelentésből indulok ki. Következésképpen szem előtt tartva a funkcionális szempontot – az egyrészes helyneveknél a megnevezést – a helynévi származékok közt vizsgálom őket.

Kivételt csak a személynévi eredetű egyrészes helynevek képeznek (pl. *Ágota*, *Bencék*), mivel megnevező funkciójuk ellenére a személynevek lexikális-morfológiai kategóriájába kerültek. (Bár a *Bencék* keletkezéstörténetileg valószínűleg helynévképzővel alakult név, s ez még inkább az egyrészes helynévi csoport melletti döntést indokolná; személynevek esetében azonban nem tartottam célszerűnek, hogy más-más lexikális-morfológiai osztályba soroljam őket.)

A két névanyag (történeti/élő) lexikális-morfológiai vizsgálatának eredményeit összevetve megállapíthatjuk, hogy a funkcionális névrészek túlnyomó többsége köznév (303/278) vagy helynév (322/282). A köznevek magas számát a földrajzi köznevek gyakorisága is magyarázza. A meglévő névanyag új nevek keletkezésében játszott szerepét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a funkcionális névrészek kb. 40%-a helynév.

Egyetlen számottevő különbség a két névanyag közt, hogy a történeti korpuszban több mint ötször annyi szó szerkezet szerepel, mint az élőben (39/7). Véleményem szerint ez azzal magyarázható, hogy a térképek készítői gyakran használnak körülírást, ezzel is pontosítva a lokalizálást, és az adatközlők magyarázó megjegyzéseit is a név részeként tüntetik fel (pl. *Nagyoszlás a szőlők alatt*). A másik ok lehet, hogy a térképkészítő a népi névadástól függetlenül nevezte meg az egyes utakat, irányuk megjelölésével, vagyis hogy honnan (pl. *Szete felől, Visk felől*), illetve hová (*Kis-Keszi felé, Szalka felé*) vezetnek.

Szintagmatikus elemzésem során a kétrészes helynevek névrészei közti nyelvtani viszonyt vizsgáltam. Dolgozatomban a jelzős, a határozós és a mellérendelő, valamint az egyéb szerkezetű nevek alaptípusaiból indultam ki. Ipoly mente helynévanyaga azonban csak jelzős és határozós szerkezetű helyneveket tartalmaz, ezért ezt a két típus vizsgáltam részletesebben.

Mindkét névanyagban a jelzős szerkezetek dominálnak, közel hasonló mértékben (258/253). A határozós szerkezetek számbeli különbségének (15/4) okát a „térképészeti” névalkotásban/névkezelésben látom. A 19. századi kataszteri térképek és birtokvázlatok névanyaga – bármennyire is az akkori élő névanyagot tükrözi – számos esetben mégis eltér attól. Nem tartom valószínűnek, hogy az olyan bonyolult kifejezések, mint pl. az *Ipoly-Pásztói hattárra dülő, Kis-Keszi határra dülő, Öreghegynéli Mogyorós, Ótrendes Kőpedéktónál* részét képezték volna a mindennapi névhasználatnak.

A legújabb térképek szlovák névanyagával kapcsolatban azt vizsgáltam, hogy a történeti és az élő (magyar) névanyaghoz képest milyen változások érzékelhetők a szlovák névváltozatokban, mit és hogyan fordítottak a szlovák térképek készítői.

A Trianon utáni időszak szlovák térképei 356 különböző helynevet tartalmaznak. A különböző nyelvű térképek névanyagának párhuzamba állításakor kirajzolódtak azok a fordítási jellegzetességek, melyek figyelembe vételével két fő kategóriát sikerült kialakítanom: tükörfordítás és új motiváció. Mivel a tükörfordítás műveletét tágabb értelemben vizsgáltam, lehetőség nyílt az egyes átváltási műveletek árnyaltabb bemutatására.

A tükörfordítással keletkezett elnevezések alkotják az összes szlovák név 85,67%-át. Az átváltási műveletek 38,20%-a tükörszót eredményez (pl. *Ganádi rét* → *Ganádska lúka*, *Felső rétek* → *Horné lúky*), 7%-uk pedig átírás (pl. *Csárad* → *Čarad*, *Csiklós* → *Čikloš*). Formaváltás az esetek 26,12%-ában (pl. *Belső legelők* → *Vnútorň pasienok*, *Litasnál* → *Pri Litašovi*), a grammatikai szerkezet megváltozása pedig 8,98%-ában történt (pl. *Cseres oldal* → *Stráň*, *Kígyós* → *Hadí vršok*). A fordítások 5,33%-át teszik ki azok a szlovák nevek, melyeknél nem sikerült egy konkrét átváltási műveletet azonosítani. Összetett, bonyolult megoldásokról van szó, melyek az egyéb kategóriába kerültek (pl. *Kis-Keszi határra dülő* → *Hraničný hon od Malých Kosih*, *Kiskút pást* → *Pri studničke*). A szlovák nyelvbe átültetett kifejezéseknek mindösszesen a 14,32%-a keletkezett más motiváció alapján, mint az eredeti magyar név (pl. *Bagók* → *Viničky*, *Vadalmás* → *Plané*).

A szlovák fordítások döntő többségét az elsődleges magyar név motiválta. Ipoly mente helyneveinek csak töredékéről állítható, hogy a szlovák volt az elsődleges név (pl. *Huslyanka* → *Huštanka*, *Pleska* → *Plieška*). A szlovák névanyag szorosan kapcsolódik a magyarhoz, a tükörfordítások és az átírás mellett nagyrészt olyan grammatikai átváltási műveletek eredménye, melyek nem vagy csak minimális mértékben okoztak jelentésmódosulást. A formaváltás, illetve a megváltozó grammatikai szerkezet sem jelenti a magyar névnek (vagy motivációjának) teljes eltűnését a szlovák változatban. Az eltéréseket

elsősorban a két nyelv grammatikai rendszerének különbségei, illetve a szóalkotási sajátosságok magyarázzák (pl. számbeli eltérés; ragok helyett névutók, előljárók).

Az összegyűjtött anyag feldolgozását disszertációm megírásával természetesen nem tekintem lezártnak. Számos lehetőséget kínál például a névváltozások kutatása, mely keletkezéstörténeti, névélettani vizsgálattal összekapcsolva jó néhány kérdésre választ adhat. Az egyes névfajták vizsgálatát, megnevezési sajátosságaik feltárását feltétlenül el szeretném végezni. Nem kevésbé érdekes a földrajzi köznevek kutatása, melyek vizsgálata szóföldrajzi tanulságokkal (is) járna. Végezetül megemlíteném, hogy a dolgozatomból méltánytalanul kimaradt belterületi nevek rendszerezésére is sort szeretnék keríteni.

PhD thesis on Onomastics defended (2008)

The brief summaries and the most important data of onomastic PhD dissertations defended successfully at doctoral schools in Hungary are published regularly in *Névtani Értesítő*: year of completion, size, consultant, opponents, date of defence. – More detailed summaries, summaries in English and complete dissertations can be found on the home page of the Onomastic Section of the Society of Hungarian Linguistics (<http://nevtan.mnyt.hu>). A copy of the dissertations can be found in the libraries of the respective universities. – The dissertation presented here: TÖRÖK, TAMÁS: Place names of Ipoly mente, a region along the river Ipoly (ELTE, Budapest, Hungarian Linguistics).